

HET MILITAIRE PAARD IN DE NAPOLEONTISCHE TIJD

J. Egter van Wissekerke

Kohnstammlaan 15, NL-2105-SB Heemstede, Nederland

Met welwillende toestemming overgenomen uit "Argos", nr 29, 2003, p.415, een uitgave van
het Nederlands Veterinair Historisch Genootschap.

INLEIDING

Onder de familiepapieren van de auteur bevinden zich talrijke documenten uit de nalatenschap van zijn betbetovergrootvader generaal-majoor Jan Egbert van Gorkum (1780-1863) die tijdens de slag bij Waterloo als majoor deel uitmaakte van de generale staf van Willem Frederik Prins van Oranje, de latere koning Willem II (zoon van de in België beter bekende Willem I). Van de woelige periode rond die gedenkwaardige zondag 18 juni 1815 heeft hij uitgebreid verslag gedaan in een dagboek. Zeer realistisch zijn de beschrijvingen hoe hij te paard het slagveld moest oversteken om bevelen van de generale staf aan de diverse onderdelen over te brengen terwijl kanongebulder en inslaande mortiergranaten zijn levensgevaarlijke tochten begeleidden en afschuwelijk verminkte soldaten en paarden zijn weg kruisten.

Het transcriberen van dit dagboek was voor de auteur van dit artikel de aanleiding om zich te verdiepen in de veelzijdige rol die het paard in de napoleontische tijd gespeeld heeft; een rol overigens die het gedurende 3000 jaar vervuld heeft, van de tijden van de Scythen uit de Aziatische steppen tot en met de Tweede Wereldoorlog. Het leven en lijden van het militaire paard worden beschreven zoals ze uit de archiefstukken en literatuur, vanuit veterinaire-historische perspectief bezien, naar voren komen. Ter illustratie zijn ook enkele passages uit het dagboek opgenomen.

HET MILITAIRE PAARD

Bij het onderzoek naar de rol van het paard bij de bereden wapens (cavalerie, artillerie en de marechaussee) en de trekpaarden van de artillerie en de trein (voor bagage, munitie en genie) is het opvallend dat er zowel in de contemporaine als in de hedendaagse literatuur nauwelijks over paarden gesproken wordt.

Bladzijden vol zijn er geschreven over de uniformen, die met de regelmaat van de klok van een nieuw tresje, kwastje of knoopje of ander versieringetje voorzien werden. Zoals tegenwoordig de uniformen van het Nederlandse leger door de couturier Frans Molenaar ontworpen worden, zo was bij het leger van Napoleon de beroemde schilder David de ontwerper.

Maar in *Korte Geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie* dat ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de rijdende artillerie door M.C.E. Viruly van Pouderoyen in 1893 werd geschreven is het enige wat over paarden wordt geschreven dat Prins Willem V in 1793 bij de oprichting bepaalde dat het korps geen schimmels mocht gebruiken *dewijl men deeze te ver ziet* (1). Bij de Nederlandse cavalerie kwam men in 1862 tot dezelfde conclusie, toen werd de gewoonte om de trompetters op schimmels te laten rijden, verlaten. Napoleon zag het bezwaar van de grotere zichtbaarheid kennelijk niet zo zorgelijk in of wellicht wilde hij juist graag gezien worden, getuige het feit dat zijn twee favoriete paarden, Vizir en Marengo, beide Arabische schimmelhengsten waren. Op een van deze paarden werd hij door de eerder genoemde schilder David vereeuwigd, waarbij goed te zien is dat Napoleon, als artillerist, geen echte "paardenman" was, want de wijze waarop hij zijn voeten houdt bij het uitvoeren van de levade zou in de ogen van de *Equyer en Chef* van de *Ecole de Cavalerie* van Saumur niet zijn goedgekeurd.

Ook de beroemde Royal Scots Grey's, dragonders in het leger van Wellington, die Napoleon de verzuchting "*Ces terribles chevaux gris*" deden slaken, bereden, zoals hun naam al doet vermoeden, uitsluitend schimmels (2). De mening van Willem V werd dus niet door iedereen gedeeld. Speciale Engelse regimenten eisten dat al hun paarden niet alleen ongeveer dezelfde schofthoogte hadden maar ook dezelfde kleur. Bijvoorbeeld de life guards en de horse guards bereden zwarte paarden, het 2e garde regiment dragonders uitsluitend bruine. Het

voordeel was dat de bevelhebber vanop grote afstand kon zien welk onderdeel zich waar op het slagveld bevond (3).

In boeken over de cavalerie zoekt men vergeefs naar concrete gegevens over de paarden (afgezien van een enkele vermelding betreffende het aantal verloren gegane dieren (4)), terwijl iedere kleine wijziging aan de uniformen uitvoerig behandeld wordt. Een gunstige uitzondering in de literatuur over de bereden wapens vormt het uit tien banden bestaande standaardwerk met de wonderlijke naam "Het Historisch Museum van het Korps Rijdende artillerie" van kapitein van Es, uitgegeven tussen 1898 en 1906, waarin bijvoorbeeld een weinig gunstig oordeel over de kwaliteit van de *togtpaarden* (een verkeerde vertaling van het Duitse Zugpferd: trekpaard) van de veldtrein tijdens de campagne in Vlaanderen in 1793 wordt gegeven: *Over de elendigen en slegten toestand van 'slands togtpaarden is gedurende deezen veldtocht met de grootste reden aanhoudend geklaagd en waarlijk is het allerongelukkigst wanneer men met alle mogelijke activiteit en bravoure evenwel om dezen reden zijn geschut moet verlaten en in den vijand zijne handen zien vallen. Voegt men daarbij drijvers, die niet met paarden kunnen omgaan, die uit opgeraapt slegt volk bestaan, die de paarden bederven en verwaarlozen, bij de eerste gelegenheid met paarden en tuigen (ervan)door gaan; ammunitiewagens die niet beweegbaar, die niet te repareren zijn; paardentuigen die niet houden zoodanig is de gesteldheid der bespanningen bij de artillerie* (5).

GEBRUIKTE RASSEN

In een Duits werk uit 1815 van Johann Naumann, *Professor und Director van de Königliche Tierarzneischule in Berlin* valt te lezen wat voor soort *Kriegspferde* er waren (6). Allereerst is er de verdeling in rijpaarden, trekpaarden en lastpaarden.

De rijpaarden werden onderverdeeld in:

- officierspaarden. Dit waren paarden uit de veredelde klasse: volbloeden en Arabieren, niet bang zijnde voor vuur, water of herrie, soepel, snel en handig, niet te groot want die eten te veel en zijn niet zo wendbaar. De grootte was ook afhankelijk van het wapen waarbij de officier dienst deed, kurassier, dragonder of huzaar.
- cavaleriepaarden voor de manschappen. Deze moesten enigszins gelijkwaardig zijn aan het officierspaard, maar konden wel iets minder bloed voeren.

De cavalerie was dan weer onder te verdelen in verschillende geledingen die ieder hun eigen eisen aan de paarden stelden:

- de lichte cavalerie, bestemd voor verkenningwerk en ter bescherming van de achterhoede in geval van een onverhoopte terugtocht. Deze had lichte, wendbare paardjes te vergelijken met de paardjes die de tot het Franse leger behorende Spahi's gebruikten die in de jaren '50 nog wel eens demonstraties in Nederland gaven. Ook de Amelander was een gewild cavaleriepaardje, maar ook het Gelderse paard uit de Betuwe werd wel gebruikt evenals Hongaarse, Poolse en Oekraïense paarden.
- de zware cavalerie. Haar taak was charges uitvoeren en als shockelement fungeren. De Balzac beschreef het treffend: *Une charge de cavalerie, c'est une colonne de boulets de canons* (8). Zij wordt gevormd door de zwaardere bewapende kurassiers en de carabinieri, die met een helm en borstkuras beschermd werden, ze gebruikten zwaardere paarden, zoals Normandiër, Gelder, Ier, Hunter, Holsteiner of Oldenburger.

De schofthoogte moest voor een kurassiers- en een carabinieri paard tussen 156 en 160 cm bedragen, voor de dragonders en de rijdende artillerie tussen 153 en 156 cm en voor de huzaren tussen 146 en 151 cm (7). Voor de Nederlandse cavalerie lagen de eisen 2 à 3 cm lager.

De dragonders waren eigenlijk infanteristen die hun paard alleen gebruikten om op het strijdtonel te komen en daar aangekomen afstapten om te voet te vechten. Voor hen was het paard niet zo belangrijk. Na de mislukte veldtocht naar Rusland, tijdens dewelke Frankrijk ruim 100.000 paarden verloor, waren er nog maar zo weinig paarden voorradig dat besloten werd de dragonders op muil dieren te laten opereren. Niet alleen de dragonders vonden dat beneden hun waardigheid, ook de muil dieren weigerden met hun spreekwoordelijke koppigheid medewerking aan deze maatregel te verlenen.

De artillerie stelde weer andere eisen aan haar paarden. Hun trekpaarden en ook die van de trein (voor munitie, bagage en genie) moesten sterk en gedrongen zijn, het liefst met korte benen. In zuidelijke en bergachtige streken werd zowel bij de veldartillerie als bij de trein veel van muil dieren gebruik gemaakt. Grote paarden waren vooral geschikt voor het trekken van tweewielige karren, want die moesten ze niet alleen trekken maar ook dragen. Voor pontonwagens, die kleine wielen hadden, was een groot paard ook geschikt om de wagen door kuilen te trekken.

De rijdende artillerie was rond 1750 een vondst van Frederik de Grote om ervoor te zorgen dat er naast

Rassen in gebruik bij de verschillende legeronderdelen

	Lichte cavalerie	Zware cavalerie	Rijdende artillerie	Veldartillerie en Trein
	Huzaren en Chasseurs Schofthoogte 146 - 151 cm	Dragonders Schofthoogte 153 - 156 cm	Schofthoogte 153 - 156 cm	
		Kurassiers Carabiniers Lanciers Schofthoogte 156 - 160 cm		
Frankrijk	Arabier Berber Limousine Ardenner Requisitie uit veroverde landen	(Anglo-) Normandiër Gelder Requisitie uit veroverde landen	(Anglo-) Normandiër Gelder Requisitie uit veroverde landen	Percheron Boulonnees Muildier
Engeland	Arabier Engelse volbloed	Engelse volbloed Hunter Ier	Hunter Ier	Shire Clydesdaler Suffolk
Nederland *	Pruisisch paard Oost-Europese rassen Arabier Amelander	Gelder Hannoveraan Oldenburger Holsteiner	Gelder Hannoveraan Oldenburger Holsteiner Groninger	Geen gegevens bekend

* De schofthoogte bij paarden in het Nederlandse leger was 2 à 3 cm lager dan bij het Franse en Engelse leger.

de zich met zware trekpaarden langzaam bewegende veldartillerie, een vorm van artillerie kwam die de snelle cavalerie op het slagveld kon bijbenen. Of zoals het bij de oprichting van de Nederlandse rijdende artillerie in 1793 door Willem V werd verordonneerd: *De Rijdende Artillerie zal de colonne der Cavalerie volgen en op behoorlijke distantie agter dezelve parqueren.*

Frederik de Grote was overigens ook de eerste strateeg die de cavalerie in galop, althans over de laatste paar honderd meter, liet aanvallen; voordien gebeurde dat altijd in draf. De paarden van de rijdende artillerie

waren warmbloediger dan die van de veldartillerie en waren ook geschikt om bereden te worden.

Afhankelijk van de grootte van het kanon (6 of 12 pponder) werd het door 4 of 6 paarden getrokken, waarbij alle zogenaamde bijdehandse paarden bereden werden. De geschiktste leeftijd voor een artilleriepaard was 8-12 jaar, terwijl een cavaleriepaard al op 6-jarige leeftijd geschikt was voor de dienst, maar in tijden van schaarste aan paarden (na 1812) werden ook paarden vanaf drie jaar al ingeschakeld, terwijl

bij de zware cavalerie een leeftijd van de paarden boven de vijftien jaar geen uitzondering vormde.

In principe werden alleen ruinen gebruikt, terwijl de officierspaarden in het algemeen hengst bleven. In het Frans heet een ruïn een "hongre", vermoedelijk omdat het gebruik om paarden te castreren uit Hongarije stamt. Een gebruik overigens dat in die jaren vele slachtoffers maakte omdat de noodzaak van een steriele behandeling natuurlijk nog niet bekend was, waardoor vele ruinen langdurig met alle mogelijke infecties rondliepen. Merries werden niet alleen niet gebruikt vanwege de problemen die de hengstigheïd in een veldslag zou kunnen opleveren, maar vooral niet omdat ze nodig waren om de voortdurend noodzakelijke aanwas van nieuwe paarden te garanderen.

Veel van de paarden voor het Franse leger werden uit Duitsland gehaald, gekocht of buitgemaakt op de vijand: Holsteiners voor de zware cavalerie en de kleinere en stevigere Pruisische paarden voor de lichte cavalerie, evenals de paarden uit de Limousin. De officieren evenals de keizerlijke garde en de zware cavalerie bereden vaak Normandiërs. Vóór de veldtocht naar Moskou had Napoleon de beste cavalerie van Europa, dankzij de in de veroverde landen toegepaste opeisingen.

Na Moskou waren er bijna geen paarden meer te krijgen, zodat noodgedwongen merries bij de Franse boeren opgeëist werden, met als gevolg dat er steeds minder veulens geboren werden. Bovendien werden de eisen die aan de legerpaarden gesteld werden steeds verlaagd om maar voldoende paarden te kunnen krijgen, waardoor de kwaliteit verminderde. Illustratief in dit verband is dat Vorst Blücher na de verloren slag bij Ligny, twee dagen vóór de slag bij Waterloo, de Franse cavalerie nog prees om haar schitterend paardenmateriaal. Een verliezer zal natuurlijk niet gauw zeggen dat zijn tegenstander erg slecht was! Maar twee dagen later was Wellington minder vleïend: *La meilleure cavalerie de l'Europe? C'est la plus mal montée de toutes, c'est la Cavalerie Française!*

Bij het aangeven welke rassen voor de diverse wapens gebruikt werden, moet bedacht worden dat de huidige rassen geenszins hetzelfde zijn als 200 jaar geleden. De afbeeldingen van paarden op schilderijen van die tijd zijn niet altijd natuurgetrouw en bovendien werden de beroemde schilderijen van bijvoorbeeld Lady Butler (Elisabeth Thompson 1844-1933) en de bekende Nederlandse schilder van militaire taferelen Hoyinck van Papendrecht (1858-1933) vele tientallen jaren na de slag bij Waterloo gemaakt. Over de postnapoleontische tijd merkte Van der Duyn in 1839 in zijn "Bijdrage tot het af-

rigten van Paarden" op : ... *toen door de parende vermenging der verschillende rassen onder elkaar de oorspronkelijke vorm van hoofd, hals en lichaam van de nationale rassen grootendeels verloren was gegaan* (9), vooral omdat juist na de napoleontische tijd veel kruisingen tussen de verschillende rassen gebeurden.

Wel is zeker dat de lichte cavalerie Berbers of Arabieren bereed, die niet veel verschild zullen hebben van de huidige vertegenwoordigers van die rassen. Hetzelfde kan waarschijnlijk gezegd worden van de paarden van de veldartillerie en de treinpaarden: dat waren de gewone zware trekpaarden, bij de Fransen vooral de Percheron en de Boulonnes, bij de Engelsen de Shire, de Suffolk en de Clydesdaler. Bij de lichte cavalerie werd ook vaak gebruik gemaakt van Ardenner paarden, kleine, sobere, harde paardjes die pas in de tweede helft van de 19e eeuw door kruising met zware trekpaarden werden tot het ras dat ze nu zijn. In de veldtocht naar Rusland waren het juist die paarden die het best tegen de ontberingen bestand waren: van de 9000 paarden die in Frankrijk terugkwamen van de bijna 150.000 die vertrokken waren, was een relatief groot aantal Ardenner, een feit dat in de Belgische historische werken met gepaste trots wordt vermeld (10).

Om het Nederlands nationaal gevoel ook wat te strelen, dient nog even op de Amelander te worden teruggekomen. In de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw bestond er een bloeiende paardenfokkerij op Ameland, opgezet door Johan Willem Friso en uitgebreid door zijn kleinzoon Willem de Vijfde (die een stoeterij in de oude Oranjestad Dillenburg bezat) door gebruik van Oldenburger- en Holsteinerhengsten resulterend in een speciaal type paard dat de Dillenburger Ramsneus werd genoemd (11). In een rapport van 10 juli 1811 van de prefect van het Departement van Friesland, Verstolk, aan de Ministre de l'Intérieur wordt de Amelander als volgt beschreven: *Een paard van Amelander ras vereenigt in zich navolgende hoedanigheden: hetzelfde moet ligt en fijn van stel zijn, tamelijk lang van nek, vrij groote kop met gebogen neus, fijn van gebeente, weinig behang, goed van staart en manen, rond van gat, kleur meestal bruin, zeer onvermoeïd in het loopen, moedig maar veelal wat koppig, getrouw voor zijn meester* (12).

Na 1795 werden er veel Engelse volbloedhengsten gebruikt om het ras te veredelen en om het nog geschikter te maken voor de lichte cavalerie. Na 1825 werd er veel gebruik gemaakt van Arabische hengsten, die aan het begin van ieder jaar te voet uit de staatsstoeterij van Borculo vertrokken om een half jaar op Ameland de Dillenburger ramsneuzenmerries van dienst

te zijn. Maar na de onverwachte dood van de zeer hippofiele Koning Willem II en Prins Alexander die beiden in 1849 overleden, werd die stoeterij gesloten en kwam er een einde aan de glorie tijd van het Amelanderspaard.

LEEFOMSTANDIGHEDEN

De omstandigheden waaronder de militaire paarden te lijden hadden, waren afgrijselijk. Een uitspraak van de Franse generaal de Champvallier illustreert dat goed: *le meilleur cheval de guerre est celui qui sait souffrir le plus longtemps*.

Opvallend is dat slechts een kwart van de verloren gegane paarden bezweken is aan verwondingen in de strijd opgelopen. De overige gingen ten onder door uitputting, ondervoeding, slechte huisvesting, ondeugdelijk voer, (door vermagering) slecht passende zadels en tuigage, alsmede ten gevolge van het feit dat tijdens de campagne de paarden vaak dagenlang gezadeld of ingespannen bleven, waardoor met infecties gepaard gaande drukkingen optraden; verder ten gevolge van infectieziekten, te jonge leeftijd van de paarden, onervarenheid van de militairen aan wie de paarden werden toevertrouwd en door het feit dat de paardenartsen, als ze al bestonden, niet voldoende gezag en vaak ook niet de kennis hadden om de omstandigheden te verbeteren. In het Nederlandse leger kwam de eerste paardenarts pas in 1816; daarvoor bestonden alleen de zogenaamde paardenmeesters (13), een soort veredelde hoefsmeden. De cavalerie was vanouds het wapen van de edelen, die zich al generaties lang met paarden bezig hielden en erg neerkeken op werklieden, onder wie ze de paardenartsen rekenden. De paardenartsen in het Franse leger waren onderofficieren die volledig van de bereidwilligheid afhankelijk waren van hogere officieren zonder praktische kennis over paardenziekten. Bovendien was het effect van de diergeneeskundige behandeling natuurlijk vaak ook niet geweldig. De diergeneeskunde stond nog in haar kinderschoenen en de mogelijkheden voor de behandeling en medicatie waren zeer beperkt.

VERWONDINGEN

De verwondingen die de paarden in een veldslag konden oplopen, waren afhankelijk van het verwondende object. Een treffer met een kanonskogel (doeltreffend tot 600 meter) was in het algemeen direct dodelijk of in ieder geval zodanig beschadigend dat het dier was uitgeschakeld. Kanonskogels, variërend van 6 tot 12 pond, konden vele mensen of dieren tegelijk doden, doordat ze

over de weg keilden zoals een steen die over het water wordt geworpen. Bij de slag bij Waterloo was dat gevaar wat minder doordat het enorm geregend had en het slagveld een groot blubberveld was. Behalve kogels werden ook zogenaamde kartetsen (of schrootbussen) gebruikt: papieren of blikken pakketjes met gietijzeren knikkers die bij het verlaten van de kanonsloop zoals een schot hagel waaiervormig uit elkaar spatten, wat zeer effectief bleek tegen de Franse ruitery en infanterie.

De infanteristen werden geïnstrueerd op de paarden te richten. De kans om die te raken was uiteraard groter dan de ruiter te treffen. Een geweerkogel was vaak niet direct dodelijk maar veroorzaakte meestal, zeker wanneer de buik- of borstholte geperforeerd werd, na enige tijd dodelijke complicaties. Cavaleristen waren gewapend met pistolen of karabijnen die van heel dichtbij afgevuurd werden, en daar herladen in de mêlee natuurlijk niet mogelijk was, gingen ze daarna verder met de sabel. Ook daarmee werd veel op het paard gemikt, vooral slagen op het hoofd en de hals en steken in de buik, die na een aantal dagen vaak dodelijk waren. Het zal duidelijk zijn dat de behandeling van gewonde paarden niet onmiddellijk gebeurde; zelfs gewonde soldaten moesten soms dagen op medische verzorging wachten.

In het *Handboek der paardenkennis voor den burger- en krijgsstand* van de latere generaal der cavalerie G.A. Geisweit van der Netten uit 1817, die in die woelige tijden achtereenvolgens als officier in het Staatse, Bataafse, Hollandse, Franse en Nederlandse leger diende, krijgt men een goed inzicht in de mogelijkheden van het diergeneeskundig handelen bij krijgsverwondingen (14).

Het was reeds bekend dat wonden snel en goed konden gesloten worden door middel van hechting met draden van in was gedraaide schapendarm met behulp van kromme wondnaalden, driehoekig op doorsnede, of met stalen naalden waar een draad achtvormig omheen gedraaid werd. Als er ettering optrad, was het zaak te zorgen dat die van de goede soort was of werd: *pus bonum et laudabile*. Dat moest bewerkstelligd worden door de wond schoon te houden en herhaaldelijk te wassen met bronwater en met een afkooksel van holwortel of duivelsdrek, beide bekend uit de kruidengeneeskunde. De beste pus is dik, geelachtig en reukloos en vormt de heilzaamste balsem die het meeste tot genezing leidt. Hierop volgt de wat cryptische zin: *De pijn is de oorzaak der zwelling en ontsteking*. Wij zouden het eerder omgekeerd zeggen. Wonden werden ook wel gehecht met zogenaamde pikpleisters, waarvan het recept niet overgeleverd werd. Er werd geadviseerd om schotwonden goed open te leggen en stukken huid, kogel en patroonpapier die in de diepte zaten, te verwijde-

ren. Dat alles werd dan natuurlijk vergezeld van aderlating, die *teregt de eerste plaats inneemt onder alle heilkundige behandelingen, daar zij eene der voornaamste reddingsmiddelen in alle ontstekingsachtige ziekten is.*

ENORME VERLIEZEN

Quatre-bras en Waterloo

De Nederlandse cavalerie verloor bij de veldslagen van Quatre-Bras en Waterloo de helft van haar paarden, ruim 1600. Daarvan waren er 500 gedood, 200 gewond en 900 vermist. De boeren van Waterloo zullen hun stallen ongetwijfeld met de nodige fraaie paarden gevuld hebben (15). Een bevestiging van dit vermoeden is in het dagboek van Van Gorkum te lezen, wanneer hij een onderschepte brief citeert van een Frans generaal aan zijn zoon, gedateerd op 10 juni, dus 6 dagen vóór Quatre-Bras. Deze schreef: *Ik hoop dat we binnenkort zonder veel moeite een nieuw rijpaard voor je zullen vinden, want ik geloof dat er de komende dagen klappen gaan vallen.* Zo'n veldslag werd kennelijk beschouwd als een goedkope manier om aan een nieuw paard te komen.

Rusland

Verdwenen er dus veel paarden in de stallen van nieuwe eigenaren, van de paarden die stierven was het merendeel niet het slachtoffer van direct geweld, maar van gebrekkige paardenkennis, van slechte logistiek en van slechte weersomstandigheden. Dat laatste gold vooral tijdens de veldtocht naar Rusland. Napoleon was een groot strateeg maar geen hippoloog. Een leger van 150.000 paarden onderweg voeden, vergt een perfecte logistiek en daar heeft het duidelijk aan ontbroken. Tijdens de tocht naar Moskou behoorden de paarden dagelijks 6-8 kg haver en 7-9 kg hooi te krijgen, maar de cavalerie rukte veel te snel op waardoor de foeragetrein achterop raakte. Door Pruisen ging het nog wel goed omdat het land in het najaar voldoende opleverde, maar daarna ging het mis. Toen Napoleon naar Moskou vertrok, zagen zijn paarden er prima uit, maar het waren veelal te vette, jonge dieren, die geen ontberingen gewend waren, die in de remontes, waar de jonge paarden hun opleiding kregen, altijd op tijd gevoerd en gedrenkt werden en een warme stal hadden. Wat ook een belangrijke rol speelde, was *de heerschende onkunde des gemeene ruiters in doelmatige behandeling des paards, die zelfs bij oude ruiters al bestaat, laat staan bij recruten zonder ervaring en uit milieus waar geen paarden*

waren, zoals Geisweit van der Netten het rampzalige Russische avontuur becommentarieerde. Een korte periode van uitzonderlijk slecht weer met ijzige koude, regen en hagel zorgde ervoor dat in juni 1812 in vier dagen tijd 10.000 paarden bezweken, zonder dat de vijand daar iets aan hoefde te doen. Napoleon had gedacht dat het Russische land hem 's zomers wel voldoende voedsel voor zijn paarden zou opleveren, maar de tactiek van de verschroeiende aarde van de Russen zorgde ervoor dat er vrijwel niets te eten was, zodat de paarden zich zelfs met het stro van de daken trachtten te voeden, met talloze darmaandoeningen tot gevolg. Toen Napoleon in oktober in Moskou arriveerde was driekwart van de paarden al bezweken of door geïnfecteerde drukkingen niet meer bruikbaar voor de strijd. Dat de Russische winter hem de das omgedaan zou hebben, is dus een fabeltje. Wel zorgde de terugtocht voor de genadeslag: door het gebrek aan kalkoenen gleden de paarden uit op de bevroren wegen en verwonden zich of braken hun benen. Alleen de Nederlandse rijdende artillerie had voor het vertrek uit Moskou de paarden op scherp beslag geplaatst. Op een middag passeerden ze in vlot tempo het rijtuig van de keizer, hetgeen hem de verbaasde uitroep ontlokte: *Quelle est cette artillerie là?* (16). *Treurig was de toestand van de treinpaarden, zonder ijzers, de smeden hadden onderweg hunne gereedschappen weggeworpen, storteden zij aanhoudend op den grond, zoodat men bij velen het vleesch zag blootliggen*, zoals een ooggetuige meldde.

Spanje

Ook de klimatologische omstandigheden in Spanje leverden de uit noordelijke streken afkomstige paarden grote problemen op. Vele bezweken ten gevolge van de droogte en de hitte tijdens de campagne waaraan de Nederlandse cavalerie en rijdende artillerie als Hollandse brigade deelnam, daar zij immers vanaf 1810 werden ingelijfd bij de Franse keizerlijke armee. Ook stierven grote aantallen paarden ten gevolge van ondeskundige voedingsmethoden. Het hoofdbestanddeel van de voeding van de Spaanse paarden bestond uit gerst, die ze verdeeld over de dag in twaalf kleine giften kregen, nadat de gerst eerst in water geweekt was. Bij deze wijze van voeding bleven de paarden gezond. Bij de Hollandse brigade kregen de paarden gemakshalve dezelfde hoeveelheid gerst in slechts vijf, niet-geweekte porties toebedeeld. Dit veroorzaakte zeer ernstige verteringsproblemen, vaak met dodelijke koliek tot gevolg. Zo stierven bij het 3e Hollandse huzarenregiment in Biskaye binnen acht dagen ruim honderd dieren (17, 18). De mededeling in *Veterinärhistorische Mitteilungen* (18)

Waterloo 1

Waar tegenwoordig bij een springconcours een weigering op de sloot met drie strafpunten gehonoreerd wordt, konden de gevolgen tijdens een gevecht aanzienlijk veel ernstiger zijn:

Wij reden in een gestrekte galop daar wij ter linkerzijde van ons de Engelsche Kavalerie in geregelde aftocht zagen en genaderd tot op de rand van het bosch Bossu bij Quatre Bras had de kapitein Heineken de aantogt der Fransche Kurassiers ontdekt en dit aan de generaal mededeelende sprongen beiden over de sloot, terwijl mijn paard eerst weigerde de sprong te doen ik hem eindelijk over de sloot deed springen, hetgeen mij van uit de handen des vijands deed vallen daar ik anders gewis krijgsgevangene was geweest.

Dagboek J.E. van Gorkum, 17 juni 1815

Waterloo 3

Middelerwijl nam de slag in hevigheid toe, de vijandelijke aanvallen volgden elkaar zonder tussenpozen op en het getal der gewonden der cavalerie en infanterie, de eerste met afgrijselijke wonden in het lijf of vermiste of daarbij hangende armen, zich nog te paard houdende, vertraden of verdrongen de gewonde infanteristen en vulden zo geheel de weg dat de voertuigen naar het slagveld oprukkende hun doortocht op de noodlottigste wijze voor velen van die gewonden moesten forceren, wat niet met spoed uit de voeten kon komen werd onmeedogend overreden, het was afschuwelijk om te zien.

Dagboek J.E. van Gorkum

Waterloo 2

Intussen had ik de gelegenheid het onbeschrijfelijk schoone schouwspel dezer aftocht bij te wonen en over zijn geheel met aandacht te zien en te bewonderen: 7500 paarden Engelsche cavalerie van de schoonste rassen, bereden door krachtige gespierde mannen die op kostbare en meest doelmatige wijze uitgerust waren, vervolgd door 14 regimenten Fransche kurassiers niet minder fraai uitgedost en goed bewapend op meest Normandische paarden, die hoewel veel zwaarder dan de Engelse paarden niet minder geschikt voor hun bestemming schenen te zijn. Deze uitgestrekte liniën echelonsgewijs te zien aanvallen op de terugdeinzende chargeerende, terwijl zij inmiddels in orde van bataille herstelde regimenten als op een rots afstuijten en genoodzaakt werden halt te houden, zoiets is onbeschrijfelijk groots en nooit werd op eenig exercitieveld met meer orde en juistheid gemanoeuvreed als [toen] in evenwijdige lijnen de aanvallers van de terugtrekkenden door valleien en zacht klimmende en afdalende hoogten van elkaar gescheiden werden. Op eene der meest verheven hoogten bij den straatweg gelegen had ik gelegenheid gedurende geruime tijd deze groote manoeuvre te aanschouwen, daar ik mij moeijelijk over de brug over de Dijle bij Gemappe kon begeven alvorens eenige cavalerie en meer dan eene batterij rijdende artillerie de brug gepasseerd had.

Dagboek J.E. van Gorkum

Waterloo 4

Het kon toen omstreeks 8 à 8 1/2 ure in de avond zijn, er kwam bericht dat het corps van Prins Blücher in aantocht was. Nog eens poogde Napoleon ons centrum te doorbreken, hij geeft order tot een nieuwe aanval, de kern van het Franse leger grotendeels Garde en door hemzelf aangevoerd begon opnieuw de aanval, met een ongelofelijke hardnekkigheid wordt deeze aanval door de Engelschen afgeslagen. Wellington maakte van een oogenblik van aarzeling gebruik en liet de geheele linie voorwaards rukken om de vijand aan te vallen. Deze aanval lukte volkomen, in een oogenblik was het geheele Fransche leger in aftocht door een ware paniek bevangen. Alles wat niet vluchten kon werd neergesabeld of met de bajonet neergeveld. Alles vluchtte naar regts en naar links van den weg en werden achtervolgd door de Pruischen. De Engelsche en Nederlandsche troepen bleven op het slagveld en namen rust tot de volgende dag.

Dagboek J.E. van Gorkum

dat er grote verliezen optraden ten gevolge van steken in de goed doorbloede kootholte door schorpioenen (de voor de mens in het algemeen niet-dodelijke *Buthus occitanus*) wordt noch in de verdere literatuur noch na informatie bij veterinaire-historische militaire instanties in Frankrijk en Spanje bevestigd.

Bij gebrek aan paarden werden tijdens de oorlog in Spanje muildieren voor de wagens en artilleriecaissons gespannen, hetgeen in Nederland een bureaucratisch probleem opleverde waarvoor de regimentscommandant in Den Haag instructies vroeg zijnde voor muilezels geene fourage binnen het Rijk op generaal tarief toegestaan (19). In het begin van de 19e eeuw werd in het taalgebruik nog geen onderscheid gemaakt tussen muildier en muilezel, maar ongetwijfeld waren de toen gebruikte bastaarden muildieren, aangezien een muilezel als last- of trekdier niet sterk genoeg was. Grappig is dat de eerder genoemde Hoyinck van Papendrecht, die de scène dat muildieren door het Nederlandse leger gebruikt werden op een prent vereeuwigd heeft, waarschijnlijk nooit zo'n dier gezien heeft, want de door hem geschilderde dieren zijn gewone ezels. Jammer genoeg ontbreekt de ruimte om dieper op het gebruik van het muildier in te gaan, want het vormt een belangrijke en interessante bastaardsoort die in het Duitse en Zwitserse bergleger ook nu nog steeds zijn nut bewijst.

INFECTIES

Vele infectieziekten bedreigden de militaire paarden. Tijdens de Russische veldtocht was sprake van een meningo-encefalitis die vele slachtoffers vergde, terwijl

schurftinfecties (*Sarcoptes scabiei*) zowel bij de paarden als bij de militairen een ware plaag vormden (20, 21).

Paarden met niet of slecht behandelde drukkingen leden veelvuldig aan gangreneuze en/of abcederende processen. Opvallend is dat tetanus betrekkelijk zeldzaam was, zelfs bij die paarden die verwond uit de strijd kwamen, waar ze toch vaak diepe steekwonden opliepen. Overigens kwam tetanus in de militaire noodhospitalen na Waterloo en ook tijdens de Spaanse en Portugese oorlogen (1812-1814) onder de geblesseerde militairen slechts sporadisch voor. Gezien het nauwe contact tussen mens en paard zou men toch anders verwachten.

Vooraf in de depots, waar vele paarden bijeengebracht werden, was er sprake van veel respiratoire aandoeningen waarvan, op grond van de vaak summier vermelde symptomen, de exacte aard nu moeilijk te achterhalen is, maar influenza, goedaardige droes en vooral kwade droes kwamen ongetwijfeld regelmatig voor.

De laatste is een zeer besmettelijke ziekte die al in de oudheid bekend was en waarvan de veroorzaker pas op het einde van de 19e eeuw bekend was, dankzij de ontwikkeling van de bacteriologie. Nadat de oorzakelijke kiem in Frankrijk en Duitsland gelijktijdig geïsoleerd werd, kwam er in 1882 een einde aan de onzekerheid omtrent de oorzaak van de ziekte, die ook in de napoleontische tijd vele slachtoffers onder de paarden en ook onder diverse gereputeerde paardenartsen maakte. Na de ontwikkeling van de malleinetest, waarmee besmette dieren en dragers van gezonde dieren onderscheiden konden worden, kwam er begin 20e eeuw snel een einde aan de wereldwijd verspreide in-

fectieziekte. Het woord “malleine” is afgeleid van malleus, wat hamer betekent, omdat de veroorzaker bij kleuring bipolair gekleurd wordt, de ene pool sterker dan de andere, waardoor de bacil de vorm van een hamer lijkt te hebben. *Burkholderia mallei* (vroeger *Pseudomonas mallei*) veroorzaakt bij de ezel en het muilnier een acute dodelijke ziekte, terwijl bij het paard en vele andere dieren en ook bij de mens de ziekte een chronisch verloop kent. De infectie openbaart zich in twee vormen: de respiratoire vorm (Fr. la morve: snot, Eng. glanders) en de cutane vorm (Fr. farcin, Eng. farcy) die in de napoleontische tijd als twee verschillende ziekten beschouwd werden. De besmetting van de respiratoire variant van de aandoening, die het meest voorkwam, verspreidde zich oraal via de gemeenschappelijke voerbakken en watertroggen die door snotterende patiënten besmet waren geraakt.

Voor het paard is gevoelig. Het feit dat het paard geen galblaas heeft, was volgens de aanhangers van de humorenleer, die tot ver in de 19e eeuw werd gepredikt, natuurlijk de oorzaak van de gevoeligheid van het paard. De verhouding van de humores of lichaamssappen (bloed, gele en zwarte gal en slijm) werd door het ontbreken van de galblaas gemakkelijk verstoord. Voor het feit dat de ziekte zich voornamelijk aan het hoofd openbaarde, lag de verklaring ook voor de hand: *De lever heeft geen galopvang, maar een zenuw waarlangs de gal naar de hersenen gaat, daarom zit de ziekte in het hoofd.* De anatomische kennis stond al op een hoog peil: de nervus vagus heeft een aftakking

die naar de lever gaat! *La morve* ontstond dus spontaan bij slechte hygiëne, zwaar werk, slechte voeding, zo was de mening van de professoren van de in 1765 door Bourgelat opgerichte Ecole Vétérinaire van Alfort en deze mening had catastrofale gevolgen voor het Franse leger (23). De Franse cavalerie stuurde jaarlijks een aantal van zijn militairen naar Alfort voor een opleiding tot Artiste Vétérinaire, die na afloop van de opleiding een aantal jaren als paardenarts in het leger dienst moesten doen. Geïndoctrineerd in de stelling dat droes niet infectieus was, weigerden ze in 1806 mee te werken aan het *Plan sanitaire* van de legerleiding onder aanvoering van de inspecteur generaal van de cavalerie Bourcier om verdachte dieren te isoleren en zieke dieren af te maken, waardoor de ziekte zich bleef uitbreiden onder de legerpaarden. En dat terwijl de Franse overheid al in 1796 verplicht had om uitgebreide maatregelen te nemen: *quand les animaux ont été exposés aux germes.* Toch wel heel opvallend om deze woorden te lezen in een officieel document van het Franse ministerie van binnenlandse zaken honderd jaar voordat het bestaan van bacteriën bewezen werd (24). Lijders moesten onmiddellijk gedood worden en met ingesneden huid, om verkoop ervan te voorkomen, tien voet diep begraven worden en minstens 200 meter van bewoond gebied verwijderd. Een paard werd als absoluut *morveux* beschouwd wanneer hij uit een of twee neusgaten gedurende een maand een min of meer dikke soms roodachtige uitvloeiing had zonder verder enige storing in zijn gezondheid te vertonen. Een verdacht paard kreeg een tampon met een

blaartrekkende stof subcutaan tussen de voorbenen aangebracht bij wijze van prikkeltherapie, en aan het hoofd een zak met gekookte *Malva* (kaasjeskruid), dat bij respiratie- en huidproblemen gunstig zou werken (25). De stallen moesten ontsmet worden met behulp van kokende zoutzuurdamp, wat overigens gevaarlijker is voor degene die dat moet doen dan voor het infectieuze agens zelf (26).

Maar de militaire veterinairen trokken zich niets aan van die voorschriften en het zou tot ver in de 19e eeuw duren voordat ook in het Franse leger maatregelen genomen zouden worden om malleus in bedwang te houden.

LITERATUUR

1. Viruly van Pouderoyen M.J.E. (1893). *Korte Geschiedenis der Nederlandsche Rijdende Artillerie*. De Jongh, Arnhem, p.12.
2. Isenbart H.H., Bührer E.M. (1974). *Een koninkrijk voor een paard*. W.Gaade, Den Haag, p. 101.
3. Cadoux J.S. (1992). *La Cavalerie Britannique au Premier Empire 1804-1815*. Dissertation, Ecole Nationale Vétérinaire de Lyon, p. 200.
4. Rens A. (1994). *Het Regiment Huzaren van Prins Alexander*. Managements Press, Amsterdam, p. 133.
5. van Es N.J.A.P.H. (1893). *Het Historisch Museum van het Korps Rijdende Artillerie*. Deel I Arnhem, p. 77.
6. Naumann J.G. (1815). *Über die vorzüglichsten Theile der Pferdewissenschaft*. Berlin, Achenwall, p. 273-281.
7. Dumas E.C.D. (1992). *La Cavalerie Française du Premier Empire 1804-1815*. Dissertation, Ecole Nationale Vétérinaire de Lyon, p. 207.
8. Ambert J. (1837). *Esquisses historiques psychologiques et critiques de l'Armée Française*. Deel I. Ed. Degouy, Saumur, p. 258.
9. van der Duyn, 1e Luitenant adjudant bij de Koninklijke Rijkschool. (1839). *Bijdrage tot het afrigten van paarden*. Gebr. van Cleef, 's Gravenhage en Amsterdam, p. 13.
10. Henri-Jaspar H.P. (2002). *La grande misère des chevaux en Russie*. *Hippo News*, dec.-jan.
11. van Es N.J.A.P.H. Zie 5: Deel V-IIIa, p. 191.
12. Slob W. (1995). *Het Nederlandse paard. De geschiedenis van de Nederlandse warmbloedfokkerij tot 1950*. Misset, Doetinchem, p. 37.
13. Schoenmaker B. en Van Hoof J.P.C.M. (1993). *200 jaar Rijdende Artillerie 1793-1993*. SDU, 'sGravenhage, p. 12.
14. Geisweit van der Netten G.A. (1817). *Handboek der Paardenkennis voor den burger- en kriegsstand*. Gebr. van Cleef, 'sGravenhage en Amsterdam, 194-213.
15. Rens A. Zie 4, p.133
16. van Es N.J.A.P.H. Zie 5: deel V: p.144
17. Viruly van Pouderoyen M.J.E. Zie 1: p.33
18. NN. (1935). Veterinäres aus dem Kriege Napoleons in Spanien. *Veterinär Historische Mitteilungen*. 15, nr. 12, 92-93.
19. Nationaal Archief (Nederland) Ministerie van Oorlog voor 1813. *Relatieven* 21 juni nr.14-16 1810.
20. Dumas E.C.D. Zie 7, p.206.
21. Cadoux J.S. Zie 3, p.176.
22. Evrard E. (1997). *Waterloo 1815 Traumatologie des Blessés. Evolution du Service de Santé Militaire 1815-1997*. Brussel: IFA-DKM, 33, 34, 35, p.71.
23. Rouppert P. (2000). La Morve, histoire d'une polémique. *Bulletin de la Societe Vétérinaire pratique de France* 84, 291.
24. Nationaal Archief (Nederland). Binnenlandse zaken 1795-1813. Inventaris nr. 1094.
25. Blancou J. (1994). Early methods for the surveillance and control of Glanders in Europe. *Bulletin de la Societe Vétérinaire pratique de France* 78, 554.
26. Houwers D.J. Hoofd Veterinair Microbiologisch Diagnostisch Centrum, U. Utrecht. Persoonlijke mededeling.